

MUSIS PATRIIS...

*Tanulmányok
Teleki Sámuel halálának
200. évfordulójára*

MAROSVÁSÁRHELY

2024

Musis patriis...

*Tanulmányok Teleki Sámuel halálának
200. évfordulójára*

Musis patriis...
Tanulmányok Teleki Sámuel halálának
200. évfordulójára

Szerkesztették:
Bányai Réka és Kimpián Annamária



Marosvásárhely, 2024.

Kiadja a Teleki Téka Alapítvány, Marosvásárhely

Borítóterv: Csillag István

© Szerzők, 2024.

A kötet megjelenését támogatták:

Förderstiftung Teleki Téka, Bazel

**MTA BTK Lendület Kutatócsoport,
Hosszú reformáció Kelet-Európában 1500–1800**



ISBN 978-973-0-39685-0

Tartalomjegyzék

Előszó.....	7
Bánfi Szilvia: Raphael Hoffhalter és az unitáriusok.....	9
Bányai Réka – Simon Zsolt: A mikházi kolostor középkori könyvei	31
Biró Gyöngyi: Református peregrinusok könyvei nyomában. Keresztesi József és Lészfalvi József esete.....	83
Florin Bogdan: Old Romanian Printings in Sámuel Teleki's Library.....	94
Kimpián Annamária: „Iratassék a Cancellarius G. Teleki Sámuel Ur Ö Excelentiájának erről a dologról egy jelentés tanács kérésül...” Teleki Sámuel és a marosvásárhelyi református kollégium kapcsolata	104
K. Weisz Szidónia: „...és imé Vénségemben is egyik bánatomra, más következik...” Bethlen Zsuzsanna és Teleki Domokos halotti búcsúztatása.....	116
Lázok Klára: Iktári Bethlen Zsuzsanna könyves kapcsolatainak hálója....	134
Muckenhaupt Erzsébet: A csíksomlyói ferences könyvkötőműhely második korszaka	154
Oláh Róbert: Maróthi György könyvei a Teleki-Bolyai Könyvtárban. Adalékok egy debreceni tanári könyvtár történetéhez	199
Ősz Sándor Előd: Reformátorok művei Teleki Sámuel gyűjteményében	210
Perger Péter: A Teleki családhoz köthető kiadványok a 17. század második felében készült hazai nyomtatványok között	221

Rácz Emese: A Teleki-mecenatúra dimenziói a 18. század első felében.....	234
Róth András Lajos: A „horror vacui”-ban szenvedő könyvmániás gróf Gyulay Lajos	252
Sebestyén-Spielmann Mihály: Molnár Gábor aprónyomtatvány-gyűjteményéről	266
Simon Melinda: A „csúnya” jelvények apológiája. A méltatlanul mellőzött 18. századi kiadói és nyomdászjelvények	277
V. Ecsedy Judit: Nyomtatott levelek fekete szegéllyel. A széki gróf Teleki család legkorábbi nyomtatott gyászjelentései.....	294
Zvara Edina: Teleki Sámuel és a bécsi <i>Magyar Hírmondó</i>	328

Előszó

Musis patriis gratisque posteris... Ez a felirat ékeskedik Teleki Sámuel 1802-ben megnyitott könyvesházának bejárata felett. 2022. szeptember 21-23. között kiállítással és tudományos ülésszakkal tisztelegtünk a kétszáz éve elhunyt alapító emléke előtt. Jelen kötet az ekkor elhangzott előadások tanulmányként véglegesített szövegeit tartalmazza a következő tematikákban: Teleki Sámuel és a Teleki család mecenatúrája, kapcsolatrendszere, intézményteremtése; a Teleki-Bolyai Könyvtár egyes könyvei vagy gyűjteményei; valamint általában a 15-19. századi magyarországi könyves kultúra.

Fontosnak tartjuk hangsúlyozni, hogy Erdélyben intézményünk az egyetlen régi könyves gyűjtemény, mely magyar nyelven néhány évente (eddig: 2002-ben, 2004-ben, 2016-ban és 2022-ben) kifejezetten könyv- és művelődéstörténeti tematikájú konferenciát szervez, alkalmat adva a régióban ezen a területen dolgozó kollégáknak szakmai vitára, személyes találkozásra, újabb eredményeik bemutatására és ezek kötetben való publikálására.

Minden ilyen alkalom számvetés is ugyanakkor, hogyan sáfárkodunk Teleki Sámuel szellemi örökségével. Az általa létrehozott, majd más értékes régi könyvgyűjteményekkel gazdagodott intézmény feladatköre jelentősen kibővült a második világháború után következő évtizedekben: az olvasószolgálat, valamint a muzeális funkciók ellátása és évi több ezer látogató idegenvezetése mellett fontos szerepet kapott a tudománynépszerűsítésben, volt és jelenlegi munkatársai révén a kutatásban is.

„...könyveimet... hagyom és legálom... a tudományoknak hazámban s nemzetemben előmozdításokra” – írta végrendeletében Teleki Sámuel; reméljük, kötetünk írásai sem lesznek méltatlanok ehhez a célhoz.

A szerkesztők

Ósz Sándor Előd

Reformátorok művei Teleki Sámuel gyűjteményében¹

2018 óta Erdély történeti könyvgyűjteményeiben vesszük számba a 16. századi Európa idehaza leginkább olvasott 15 protestáns teológusának kora újkori kiadásait. A gyűjtemények legnagyobb része valamelyik felekezeti közép- vagy felsőfokú oktatási intézményéhez kötődik. Jóval kevesebb református főúri könyvtár maradt ránk. Ezek nagy része már a 19. században valamelyik iskolai gyűjteménybe került (pl. a geryeszegi Teleki-könyvtár nagy része a Székely Mikó Kollégiuméba), vagy éppen a tulajdonos osztotta el több gyűjtemény között (Mikó Imre gyűjteményének részei az Erdélyi Múzeum-Egyesület, a Bethlen Kollégium és az említett Székely Mikó Kollégium bibliotékájába kerültek). Számos gyűjtemény a zivataros 20. században teljesen megsemmisült vagy darabjai ismeretlen helyeken lappanganak. Teleki Sámuel (1739–1822) könyvtára ma az egyetlen olyan református főúri gyűjtemény Erdélyben, amelyet eredeti helyén és eredeti rendjében őriznek. A Teleki-Bolyai Könyvtár mindenkorai őreit illesse köszönet azért, hogy megőrizték az oda került gyűjtemények egységét. (Ezzel szemben Samuel Brukenthal könyvtárát meglehetősen nagyvonalúan mosták össze a szebeni gimnázium gyűjteményével, így a kötetek provenienciáját csak alapos kutatás után lehet megállapítani.)

A Teleki Tékában fellelhető reformátori művek vizsgálata – az intézmény előbb említett egyedisége okán – sajátos színpoltját jelentette a fenti kutatásnak, itt ugyanis el kellett tekintenünk az iskolai gyűjtemények feldolgozása során kialakított szempontrendszerrel és új kérdéseket kellett megfogalmaznunk: 1. A 18–19. század fordulóján Erdély császári udvarban élő református kancellárja mely 16. századi teológiai munkákat helyezte el nyilvános könyvtárának polcán? 2. Hogyan viszonyul ez a gyűjtemény-rész a szomszédos református kollégium bibliotékájának reformátori anyagához? 3. Honnan szerezte be Teleki Sámuel a 16. századi reformátorok munkáit?

Szerzők és műveik

Teleki Sámuel – kora erdélyi arisztokratáihoz hasonlóan – politikai, történeti és természettudományos ismeretek mellett jelentős teológiai műveltséggel is rendelkezett. Több évtizedes könyvgyűjtő tevékenysége során értelemszerűleg kiemelt figyelmet fordított a teológiai irodalom beszerzésére is. Kora egyik legjelentősebb református patrónusaként nem kerülték el a figyelmét a reformáció századának nagy hittudósai sem.

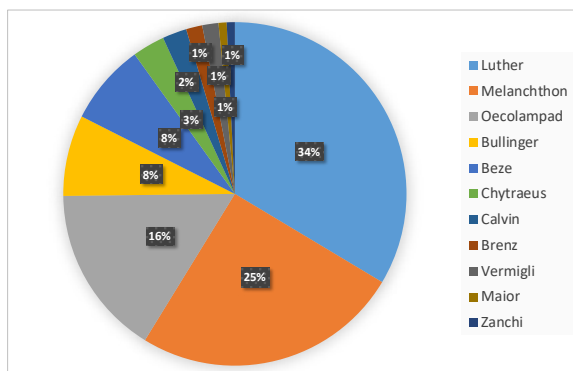
A kutatás során az alábbi 15 szerző munkáit vizsgáltuk: *wittenbergi teológusok*: Martin Luther (1483–1546), Philipp Melanchthon (1499–1560), Georg Major (1502–1574). *Lutheránus teológusok*: Johann Brenz (1499–1570), David Chyträus (1530–1600). *Genfi teológusok*: Jean Calvin (1509–1564), Théodore de Bèze (1519–1602). *Zürichi teológusok*: Pietro Martire Vermigli (1499–1562), Heinrich Bullinger (1504–1575), Rudolf Gwalther (1519–1586), Ludwig Lavater (1527–1586). *Svájci teológusok*: Johannes Oekolampad (1482–1531), Wolfgang Musculus (1497–1563), Benedictus Aretius (1522–1574). *Pfalzi teológus*: Girolamo Zanchi (1516–1590).

Teleki gyűjteményében 131, témánkba vágó teológiai munkát találunk. (Nagyságrendjében megközelíti a Marosvásárhelyi Református Kollégium 151 kötetből álló, hasonló jellegű állományrészét.)

A szerzők megoszlása viszont jelentős mértékben különbözik a református oktatási intézmények, köztük a Teleki Téka közvetlen szomszédságában működő kollégium könyvtárától. Itt már nem a 16–17. század teológiai kánonja, hanem a felvilágosodáskori reformáció-kép, illetve a Németországban éppen kibontakozó Luther-kultusz érezteti hatását.

Érdemes a hiányzókkal kezdeni: Aretius, Gwalther, Lavater és Musculus egyetlen munkája sem került a kancellár Tékájába. Zanchi és Maior egy-egy, Vermigli és Brenz két-két, Calvin három, Chyträus négy munkája szerepel a gyűjteményben. Bèze-nek és Bullingernek viszont tíz-tíz művét vehettük kézbe. Bazel reformátorának, Oekolampadnak 21 művét vásárolta meg Teleki. A 33 Melanchthon- és a 44 Luther-kiadás pedig a vizsgált reformátori állomány közel kétharmadát teszi ki. (A számot tovább növelné, ha a Luther műveit tartalmazó gyűjteményes kiadások minden kötetét külön nyomtatványnak tekintenénk. Az iskolai gyűjtemények esetében így jártunk el, ugyanis világosan látszik, hogy a különböző kötetek különböző úton kerültek mai helyükre. A Teleki Téka Luther-sorozatainak darabjai viszont azonos provenienciájúak.) Lásd az alábbi ábrát.

¹ A kutatást az Emberi Erőforrások Minisztériumának Szegedi Kis István Ösztöndíjprogramja, a tanulmány megírását a Magyar Tudományos Akadémia Bolyai Ösztöndíja (BO/00083/22/2) támogatta.

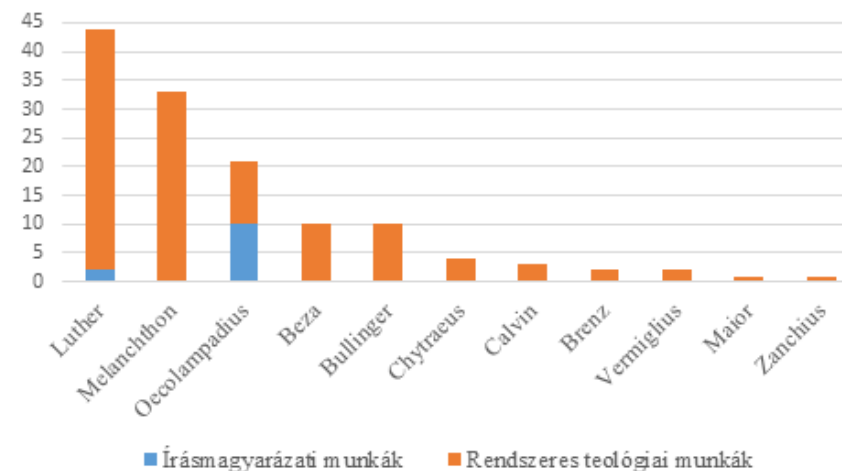


A református kollégium anyagával összehasonlítva² a legszembetűnőbb különbség Calvin és Luther műveinek arányában mutatkozik meg: az iskolai könyvtárban 24 Calvin-művet találtunk, a Teleki-gyűjteményben hármat. Luther Tékában őrzött 44 kötetével szemben a kollégiumban mindössze 16 kiadást sikerült azonosítani. Az arányok azt is jelzik, hogy a 18–19. század fordulóján a német reformátorok kultusza már virágkorát élte, a Calviné viszont csupán fél évszázad múlva kezdett kialakulni. Magyarozatot igényel továbbá Johannes Oekolampad műveinek nagy száma, ugyanis Gwaltherhez, Lavaterhez és Musculushoz hasonlóan az ő művei is kikoptak a teológiai-egyházi köztudatból. Teleki peregrinációjának első állomása Bazel volt, ahol mintegy másfél évet (1760. január – 1761. július) töltött.³ A városban valószínűleg élt (már/még) reformátorának kultusza és ez ösztönzhetette az ifjú gróftot műveinek beszerzésére.

Ha a reformáció korának teológiai műfajai nyomán csoportosítjuk a vizsgált nyomtatványokat, mindössze 12 írásmagyarázati munkát találunk köztük, 119 pedig nagy összefoglaló teológiai munka, vagy valamely kisebb témát körüljáró rövidebb értekezés. A 12 írásmagyarázati munkából tíz Oekolampad műve. (Az iskolai könyvtárakban a két műfaj egyensúlyban van, a régi, szerves fejlődést maguk mögött tudó gyűjteményekben pedig a kommentárok és prédikációs kötetek aránya akár túl is teng.) Ez a műfaji megoszlás is sejteti, hogy a felvilágosodás „polihisztorainak” teológiai érdeklődése nem az elemző írásmagyarázati művekre, hanem elsősorban a nagy szintézisekre irányul. (Lásd az alábbi ábrát.)

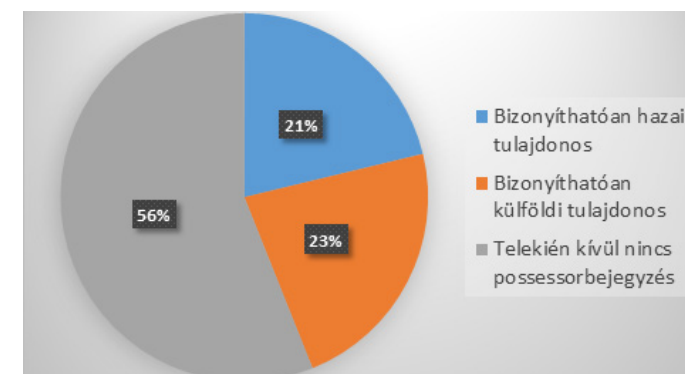
² Az anyag részletes elemzését lásd: ŐSZ Sándor Előd: *Reformátorok művei a Marosvásárhelyi Református Kollégium könyvtárában*. In: Peregrináció és erudíció. Tanulmányok Tonk Sándor tiszteletére. Szerk. Bogdándi Zsolt – Lupescu Makó Mária. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2020. 359–378.

³ DEÉ NAGY Anikó: *A könyvtáralapító Teleki Sámuel*. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 1997. 24–30.



A beszerzés helye

Kutatásunk alapkérdése, hogy a vizsgált munkák mikor és honnan kerültek az adott gyűjteménybe. Kutatásunkat nehezíti, hogy a vizsgált állományrész közel kétharmada (64 corpus) új kötésben van (valószínűleg Teleki Sámuel köttette be őket), az eredeti táblán és előzők-, illetve hátvédlapokon található possessorbejegyzések az újrakötés során elvesztek, a címlapon található possessorbejegyzések egy részét is kitörölték valamikor. A vizsgált állományrész 74 nyomtatványában (56%) nem találtunk egyetlen, a Telekiét megelőző tulajdonosjegyet sem, így ezek provenienciájáról sem mondhatunk semmit. A fennmaradó 58 nyomtatvány közül 30-ban Kárpát-medencén kívüli, elsősorban németországi és svájci tulajdonosok bejegyzéseit találjuk, 28-ban pedig hazai értelmiségiekét. (Lásd az alábbi ábrát.)



A továbbiakban a két, jól elkülöníthető nyomtatványcsoportot, a külföldi és a hazai beszerzéseket fogjuk részletesebben vizsgálni.

1. Külföldi beszerzések

Feltételezésünk szerint Teleki Sámuel a korábbi tulajdonosjegy nélküli kötetek nagyobb részét is külföldön szerezte be, így kijelenthetjük, hogy a gyűjtemény párhuzamba állítható a kor Magyarországnak főúri és főpapi könyvtáraival.

A külföldi beszerzésekkel a kora újkor több jeles nyugat-európai teológusának könyvtárából került egy-egy darab Marosvásárhelyre.

Heinrich Bullinger anabaptisták ellen írt művének⁴ marosvásárhelyi példánya a reformáció zürichi műhelyébe vezet: a kötetet a szerző veje, a város reformátorának fia, ifjú Ulrich Zwingli (1528–1571) – Zürichben a héber nyelv, illetve a teológia professzora valamint az ispotálytemplom papja⁵ – 1560 és 1563 között, valószínűleg 1561-ben ajándékozta barátjának, Ulrich Grimmnek.⁶ Grimm akkor a Zürich melletti Umiken (?–1563), később Lenzburg (1563–1567, 1567–1571, 1586–1607 mh.) és Schinznach (1571–1586) lelkipásztora volt.⁷ A corpus a 17. század elején bizonyos C. Piscatorhoz került, további sorsa ismeretlen.

Timotheus Sturm, Bázelen és a közeli Waldenburgban (valamikor 1584–1596 között) szolgáló lelkész, Oekolampad kátéja kiadójának⁸ könyvtárából származik Brenz, illetve Bibliander műveinek kolligátuma.⁹ A Téka egyik Bullinger-kolligátuma¹⁰ szintén bázeli környezetből kerülhetett Teleki

tulajdonába: Matthias Harscher (1596–1651), a város orvosa és az egyetem ékesszólás- (1630–1637, 1641–1650) és etika-professzora (1650–1651)¹¹ ajánlékozta¹² ifjabb Theodor Zwingernek (1597–1654), a református ortodoxia jelentős képviselőjének, aki egyszerre volt a Grossmünster főlelkésze, illetve az Őszövetség professzora.¹³ (Kettejük barátságának további bizonyítéka, hogy Zwinger 1632-ben egy Plátón-művet ajándékozott Harschernek.)¹⁴

Oekolampad Ezékiel-kommentárjának¹⁵ marosvásárhelyi példányát a 17. század elején a berni főiskola környezetében találjuk: első ismert tulajdonosa Hermann Dürholz (Lignaridus) genfi (1596–1598) és berni (1598–1628) teológia-professzor. Tőle munkatársához, Markus Rüttimeyer (1580–1647) berni teológia-professzorhoz (1612–1625), majd lelkipásztorhoz (1625–1647), a berni főiskola rektorához (1617–1618), egyszersmind a a dordrecht zsinat (1618) berni küldöttéhez került.¹⁶ A következő tulajdonosa szintén berni, Christoph Papinus, akit nem sikerült azonosítanunk.

Melanchthon deklamáció-gyűjteményének első kötetét¹⁷ Teleki valószínűleg Németalföldről vásárolta, ugyanis címlapján Jacobo Arneto (Jacobus Arnetus), a leuveni egyetem 1542-ben beiratkozott spanyol hallgatójának¹⁸ neve olvasható. Bèze hitvallásának 1595-ös kiadását¹⁹ 1599-ben Hugo Halewech teológiai hallgató birtokolta, aki később a Deventer melletti Raalteben (1603–1605) és Wilpben (1605–1617) szolgált.²⁰ A kötet későbbi

11 Életrajzát lásd: <https://data.cerl.org/thesaurus/cnp01163076> Letöltés: 2023. márc. 3.

12 *Zuingero suo d[ono] d[edit] Matthias Harscher[us]*.

13 RAUPP, Werner: *Zwinger, Theodor*. In: Historisches Lexikon der Schweiz (HLS) Version vom 09.12.2013. <https://hls-dhs-dss.ch/de/articles/010944/2013-12-09/> Letöltés: 2023. márc. 1.

14 GÄBLER, Ulrich: *Eine Basler Dedikation von 1632. Stadtpfarrer Theodor Zwinger widmet Stadtarzt Matthias Harschereine Plato-Ausgabe*. In: Margini. Giornale della dedica e altro 2. (2008). 3–10.

15 OEKOLAMPAD, Johannes: *In prophetam Ezechielem commentarius*. Argentorati, Matthias Apiarius, 1534. VD16 B 3807. Jelzete: Tq-75 a.

16 Életrajzaikat lásd: *Dozenten der Universität Bern 1528–1984*. 289, 1207.

(https://biblio.unibe.ch/digibern/dozenten_uni_bern.pdf) Letöltés: 2023. márc. 4.

17 MELANCHTHON, Philipp: *Selectarum declamationum ... tomus primus*. Argentorati, Crato Mylius, 1546. VD16 M 3557. Jelzete: To-1568.

18 COLE, Thomas: *Studentenmobilität tussen de Nederlanden en het Iberisch schiereiland in de vijftiende en zestiende eeuw: onderzoek naar de Spaanse en Portugese studenten aan de universiteit van Leuven in de periode 1425-1569 en studenten uit de Nederlanden aan de Spaanse en Portugese universiteiten in dezelfde periode*. Kézirat a Genti Egyetem könyvtárában. 61. https://libstore.ugent.be/fulltxt/RUG01/001/034/281/RUG01-001034281_2017_0001_AC.pdf. Letöltés: 2022. szept. 1.

19 BÈZE, Théodore de: *Confessio Christianae fidei*. Genevae, Eustathius Vignon, 1595. GLN-3778. Jelzete: To-188 a.

20 JONGH, Henricus de: *Naam-lyst der predikanten, die in de gemeenten, gehoorende onder de IX. Classen van het Gelderische Synode Zedert de Hervorming der Kerken tot den Jaare 1750*

4 BULLINGER, Heinrich: *Adversus anabaptistas libri VI. Anabaptistarum apologia*. Tiguri, Christoph. Froschoverus, 1560. – Jelzete: T- 210 c/7.

5 BÄHLER, Eduard: *War Ursula Tremp die Schwester Zwinglis?* Zwingliana 4. (1921) 1. sz. 22.

6 *D. Huldericho Grimmio pastorj in Umitken agri Bernensis, Amico suo singulari H. Zwinglii D[ono] D[edit] 156[.]*. – A dedikációs felirat a 17. századi újrakötés során csonkult.

7 NEUENSCHWEINDER, Heidi: *Geschichte der Stadt Lezбург*. Argovia: Jahresschrift der Historischen Gesellschaft des Kantons Aargau 96. (1984) 96, 157, 374.

8 HAGENBACH, Karl Rudolf: *Kritische Geschichte der Entstehung und der Schicksale der ersten Baslerkonfession*. Basel, Neukirch, 1827. 262.

9 Coll. 1.: BRENZ, Johann: *De personali unione duarum naturarum in Christum*. Tubingae, vidua Ulrici Morhardi, 1561. VD16 B 7839. Coll. 2.: Uő: *Judicium contra Casparis Svencfeldii libros*. [Ulm, Hans Varnier, 1560.] VD16 B 7779. Coll. 3.: BIBLIANDER, Theodor: *Christianismus sempiternus*. Tiguri, Froschoverus, 1556. VD16 B 5319. – Jelzete: Tq-75 d/7.

10 Coll. 1.: BULLINGER, Heinrich: *De origine erroris libri duo*. Tiguri, Froschoverus, [1550.] VD16 B 9655. Coll. 2.: Uő: *De Scripturae Sanctae autoritate*. Tiguri, Froschoverus, 1544. VD16 B 9686. Coll. 3.: Uő: *Brevis antibole sive responsio... ad Ioannis Cochlei replicam*. Tiguri, Froschoverus, 1544. VD16 B 9569. Jelzete: Tq-75 h/1.

tulajdonosa a nagy németalföldi Alberthoma lelkész-dinasztia tagja, Albert (1644–1720), aki Appingedamban (1672–1683), Emdemben (1683–1693) és Groningenben (1693–1720) volt lelkész. Teleki az ő azonos nevű, 1758-ban elhunyt fiának hagyatékából vásárolhatta a szóban forgó kötetet.²¹ A Melanchthon összes műveit tartalmazó kiadvány negyedik kötetének vásárhelyi példányában²² Daniel Castellanus 1609-es bejegyzését olvassuk. Castellanus leideni tanulmányai (1595–1603)²³ után az ottani francia gyülekezet lelkészeként (1603–1615-?)²⁴ szolgált.

A fent vázolt tulajdonosok sora jelzi, hogy a külföldről beszerzett reformatori munkák jelentős része korábban Svájcban és Németalföldön volt forgalomban, így azt sejtjük róluk, hogy Teleki peregrinációja során vásárolta őket. A bejegyzések alapján arra is következtethetünk, hogy nemcsak a könyveket, hanem azok bejegyzéseit is értékelhette. Ulrich Zwingli és Theodor Zwinger nevét minden bizonnyal ismerte, így legalább e két beszerzést célzottak is tekinthetjük.

2. Hazai beszerzések

Teleki Sámuel könyvtárának vizsgált részében összesen 28 olyan kiadványt találtunk (20%), amelynek nem ő volt az első hazai tulajdonosa. A szám annyira kicsi, hogy nem engedi meg a statisztikai vizsgálatot, így a továbbiakban csupán a jelentősebb tulajdonos-csoportok bemutatására szorítkozunk.

Melanchthon *Corpus doctrinae christianae* című művének egyik példánya²⁵ minden bizonnyal a 16. század végén Magyarországra került, ugyanis az 1580-ban készült – Melanchthon és Luther portréjával díszített – német reneszánsz kötés első táblájának belső oldalára a következő magyar nyelvű imádságot írták a 16. századra jellemző helyesírással:

het Heilig Euangelium bediend hebben. Leyden, Hendrik van Damme, 1750. 317.

21 VISSCHER, Hugo – LANGERAAD, Lambregt Abraham van: *Biographisch woordenboek van protestantsche godgeleerden in Nederland*. I. Utrecht, Kemink & Zoon, 1907. 70–71.

22 MELANCHTHON, Philipp: *Omnia operum... pars quarta*. Wittebergae, Johannes Crato, 1564. VD16 M 2335. Jelzete Tf-113.

23 PRÖGLER, Daniela: *English Students at Leiden University 1575–1650*. Farnham, Ashgate Publishing, 2013. 291.

24 <https://www.openarch.nl/elo:5f43c5c6-e317-ea2b-92f9-9b30a377012a> Letöltés: 2022. dec. 15. https://proxy.europeana.eu/92065/BibliographicResource_1000056109986?view=http%3A%2F%2Fresolver.kb.nl%2Fresolver%3Furn%3DEuropeanaTravel%3A76H6%3A038r&disposition=inline&api_url=https%3A%2F%2Fapi.europeana.eu%2Fapi Letöltés: 2022. dec. 15.

25 MELANCHTHON, Philipp: *Corpus doctrinae Christianae*. Argentorati, Theodosius Rihelius, 1580. VD16 M 2892. Jelzete: To-210 b.

„Keoniorogiunk az eorök atia[!] mindenható istennek[!] az my Urunk Jesus Christusnak zent atiamnak[!], mennek foldnek Teremteoienek hoga keonjörwllion my rajtünk[!] es az pokolbeli erdognek es az satannak az vezedelemnek az eo fiaval egetemben, labunk alla vetheswk es niomhassuk hoga az eö beleyget[!] az my homlokunkrol levelhesünk[!] es az eo zent fiainnak az my Urunk Jesus christusnak[!] eorzagaban meg epwlheswnk es az eo eorok akaratia zerent eo neki kedves dolgo[t] czeleketheswk.”

A kötet supralibrosát az olvashatatlanságig kivakarták, a kéziratos bejegyzések között három datálatlan monogramot találtunk: *B. I. L. / L. R. B. / L. R. C.* Egyiknek a feloldását sem sikerült egyértelműen tisztázni. Az imádság alapján a kötet (egyik?) 16. századi tulajdonosát mindenképpen magyarajkúnak tekintjük.

A fenti kötetet leszámítva a korai erdélyi tulajdonosok kivétel nélkül századok: Melanchthon előszó- és szónoklatgyűjteményének második kötetét²⁶ 1571-ben Wittenbergben köttette az ott tanuló berethalmi ifjú, Paul Pauli, aki hazatérése után Brassóban (1575–1576) volt rektor, majd Doborkán (?–1584 mh.) lelkipásztor.²⁷ Tőle az eddig nem azonosított Michael S. Birthalmerhez, majd Stephan Plantz nagyludasi (1648–1661) és kelneki (1661–1685 mh.) lelkészhez²⁸ került, akitől Johann nevű fia örökölte.

Hasonló utat járt be Bèze négy kisebb műve, amelyeket a buzdi Johann Nikler (Nuklerus) 1585-ben, odera-frankfurti tanulmányai²⁹ idején kötetett egybe.³⁰ A 17. század első felében Laurentius Besel keresztnyszigeti (1620–1658) lelkipásztoré volt, tőle Andreas nevű fiához került, aki jénai (1661) tanulmányok után Szebenben volt tanító (1665–?), rektor (1670–1675) és prédikátor (1675–), majd Talmácson (1681–1685) és Szenterzsébeten (1685–1687 mh.) lelkipásztor.³¹

26 MELANCHTHON, Philipp: *Praefationum in quosdam illustres autores, tum orationum de clarissimorum virorum vitis, tomus secundus*. Argentorati, [Samuel Emmel], 1564. VD16 M 3573. Jelzete To-1569.

27 SZABÓ Miklós – TONK Sándor: *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban 1521–1700*. Szeged, Scriptum, 1992. 2170.

28 WAGNER, Ernst: *Die Pfarrer und Lehrer der Evangelischen Kirche A. B. in Siebenbürgen I*. Köln-Weimar-Wien, Böhlau Verlag, 1998. 2825.

29 Uo., 1062.

30 Coll. 1.: BÈZE, Théodore de: *Quaestionum et responsionum christianarum pars altera*. Genevae, Eustathius Vignon, 1581. GLN-2851. Coll. 2.: Uő: *Quaestionum et responsionum christianarum libellus*. [Genevae], Eustathius Vignon, 1580. GLN-2774. Coll. 3.: Uő: *Tractatio de polygamia*. Genevae, Eustathius Vignon, 1573. GLN-2453. Coll. 4.: Uő: *Tractatio de repudiis et divortiis*. Genevae, Eustathius Vignon, 1573. GLN-2454. Jelzete: To-208 b.

31 WAGNER 1998, 1299, 1297.

Matthias Schiffbaum (1547–1611) kriptokálvinista szász püspök (1601–1611)³² 1594-ben szerezte Vermigli *Loci communes*-ét.³³ Schiffbaum kortársa, Georg Hendel nagydemeteri (1606–1621) és besztercei (1621–1640 mh.) lelkész³⁴ Luther szolgálai akaratról szóló traktátusát, illetve *Deuteronomium*-kommentárját birtokolta.³⁵

Andreas Oltard (1611–1660) keresztényszigeti (1641–1648) és szebeni (1648–1660) lelkészé³⁶ volt Luther összes műveinek német nyelvű kiadása 12 kötetben.³⁷ Oltard könyvtárának nagy része a nagyszebeni gimnázium gyűjteményébe került, ahol Gustav Gündisch és Doina Nägler 533 kötetét azonosította. A könyvjegyzékben mindössze három Luther-kiadvány szerepel.³⁸ A Telekihez került 12 kötetből álló sorozat már számottevően növeli a wittenbergi reformátor műveinek arányát Oltard tékájában.

Név szerint is ismert magyarajkú tulajdonosokkal a 17. század elejétől kezdve találkozunk. David Chyträus teológiai lexikonának³⁹ első ismert tulajdonosa Szőlősi Bede János (?–1620) szatmárnémeti (1611–1613), nagybányai (1616) és nagyszőlősi (1618–1620) lelkész, ugoicsai esperes⁴⁰ volt. Később Horti István (1635 k.–1689) misztótfalusi (1659), nagybányai (?–1674), kővári (1674), fogarasi (1674–1684) és gyulafehérvári (1685–1689) lelképásztor, erdélyi püspök (1684–1689)⁴¹ birtokolta, akitől Eszéki T. Istvánhoz (1641–1707), aranyosmedgyesi (1669–1671), székelyudvarhelyi (1671–1675–?), zabolai (1675 után), kézdivásárhelyi (?–1686–?) és dési (1696–1707) szolgatársához, az

32 Uo., 719.

33 VERMIGLI, Pietro Martire: *Loci communes*. Tiguri, Froshoverus, 1587. VD16 V 828. Jelzete: Tf-115.

34 WAGNER 1998, 2073.

35 Coll. 1.: LUTHER, Martin: *De servo arbitrio*. Wittembergae, Johannes Lufft, 1526. VD16 L 6771. Coll. 2.: Uő: *Deuteronomion Mose cum annotationibus*. Argentorati, Ioannes Knoblochus, 1525. Jelzete: To-204.

36 WAGNER 1998, 2771.

37 LUTHER, Martin: *Der erste (-zweyffte) Teil der Bücher*. Wittemberg, 1557–1567. VD16 L 3366, L 3332, L 3363, L 3341, L 3329, L 3346, L 3322, L 3328, L 3333, L 3339, L 3362, L 3345. Jelzetük: Tf-85–89, Tf90 a-g.

38 GÜNDISCH, Gustav–NÄGLER, Doina: *Die Bücherei der Hermannstädter e. v. Stadtpfarrers Andreas Oltard (* 1660)*. Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde 17. (1994) 121–143.

39 Coll. 1.: CHYTRAEUS, David: *Onomasticon theologicum*. Witebergae, Zacharias Lehman, 1598. VD16 C 2665. Coll. 2.: DRESSER, Matthias: *De festis diebus christianorum*. Lipsiae, Jacobus Apelius, 1602. VD17 23:272870G. Jelzete: To-32.

40 HERPEI János: *Szőlősi Bede János*. Református Szemle 29. (1937) 336–339. Könyvtáráról lásd: ŐSZ Sándor Előd: *Szőlősi Bede János Intitúciói. A sárospataki könyvtár egyik korai gyarapítója*. In: Sárospataki Füzetek 16. (2012) 1. sz. 59–69.

41 SZABÓ – TONK 1992, 265.

udvarhelyi, kézdi és dési egyházmegyék espereséhez került.⁴² 1751-ben pedig Toldi Miklós torockószentgyörgyi (1750–1752) és boroskrakkói (1752–1776 mh.) prédikátoré⁴³ lett. Szintén Toldi birtokában volt Melanchthon *Corpus doctrinae christianae*-jának korábban említett példánya.⁴⁴ Krakkón kiterjedt Teleki-birtok volt, a kancellár valószínűleg Tolditól vagy utódaitól szerezte a két művet.

Béza három részből álló traktátus-gyűjteményét⁴⁵ 1652-ben Biharon vásárolta bizonyos Bányai (Rivulinus) Ferenc, ezután Tarpai Szilágyi András (1624 k.–1676) bihari (1652–1653), sárospataki (1655–1659), ungvári (1659–1669) és fogarasi (1669–1676) lelkészhez⁴⁶ jutott, 1741-ben pedig Gidófalvi József maroscúcsi prédikátor kapta ajándékba Menyházi Jánostól. David Chyträus haláláról és örök életéről szóló művének vásárhelyi példányát⁴⁷ Valentinus Radecius (?–1632) lengyel származású unitárius lelkész, erdélyi püspök (1616–1632)⁴⁸ birtokolta. Vermigli korábban is említett *Loci communes* Matthias Schiffbaum könyvtárából⁴⁹ Tofaeus Mihály (1624–1684) erdélyi püspökébe (1679–1684) került.

A felsoroltakon kívül még néhány 18. századi erdélyi és partiumi possessort – elsősorban református lelkészt – ismerünk, akik vagy ajándékba adták Telekinek néhány könyvüket, vagy hagyatékukból vásárlás útján került a Tékába.

Összefoglalásként elmondhatjuk, hogy Teleki Sámuel könyvtárának reformatori művei sajátos színteljét alkotják erdélyi református egyház- és művelődéstörténetünknek, és a következőket jelzik: 1. A felvilágosult erdélyi főnemes Teleki Sámuel klasszikus teológiai érdeklődése nem lankadt, sőt egymaga csaknem annyi 16. századi teológiai munkát gyűjtött össze, mint a marosvásárhelyi partikula, majd kollégium két évszázad alatt.

42 ZOVÁNYI Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténelmi lexikon*. Budapest, Magyar Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1979. 184.

43 ŐSZ Sándor Előd: *A Gyulafehérvári Református Egyházmegye történelmi névtára a kezdetektől 1848-ig*. Kézirat a szerző tulajdonában. 127.

44 Lásd a 25. jegyzetet.

45 BÉZE, Théodore de: *Volumen primum tractationum theologiarum. Volumen alterum tractationum theologiarum. Volumen tertium tractationum theologiarum*. [Genf, Eustache Vignon, 1582.] GLN-5621, GLN-2962, GLN-2965. Jelzete: Tf-109.

46 FEJÉR Tamás: *A Fogarasi Református Egyházközség lelkészei*. Kézirat a szerző tulajdonában. 12.

47 CHYTRAEUS, David: *Libellus de morte et vita aeterna*. Witebergae, Matthaeus Welack, 1590. VD16 C 2654. Jelzete: To-224.

48 *Új magyar irodalmi lexikon. P-Zs kötet*. Szerk. PÉTER László. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2000. 1809.

49 Lásd a 32. jegyzetet.

2. A teológiai érdeklődés viszont átalakult, írásmagyarázati munkák helyett a vitairatok és a szintézisek erőteljes túlsúlya jellemző. 3. A szerzők sora is megváltozott, azon reformátorok lettek érdekesek, akiknek a korban is volt valamiféle „kultuszuk”, de a személyes tapasztalatok, élmények (lásd a bázeli Oekolampad műveit) is meghatározóak a beszerzés során. 5. A beszerzés helye elsősorban Nyugat-Európa, azok a városok, ahol a tulajdonos hosszabb-rövidebb ideig megfordult. 6. Teleki Sámuel már odafigyelt a possessorbejegyzések bibliofil értékére is. 7. A külföldi beszerzések túlsúlya ellenére a Teleki Téka állományának bizonyos része hazai magánkönyvtárak gyűjtőhelyeként is értelmezhető.

Perger Péter

A Teleki családhoz köthető kiadványok a 17. század második felében készült hazai nyomtatványok között¹

A tanulmány azokat a 17. század második felében keletkezett hazai nyomtatványokat igyekszik számba venni, amelyek létrejöttében a széki Teleki család valamely tagja szerepet játszott. Ilyennek tekinthetők azok a kiadványok, amelyeket Telekieknek ajánlottak (ez adja az anyag legnagyobb részét), amelyeknek minden bizonnyal megrendelői voltak (ezek közé jellemzően a nekik szóló alkalmi nyomtatványok tartoznak), illetve – ritka esetben – amelyekben szerzőként működtek közre.

Gyakorlati okokból azonban kénytelen voltam a vizsgált forrásbázist kis mértékben csökkenteni. Az 1650–1685 közötti időszak tekintetében a teljes hazai, illetve bárhol a világon, magyar nyelven kiadott nyomtatványtermés a vizsgálat tárgyát képezte.² Erre ugyanis a retrospektív magyar nemzeti bibliográfia, a *Régi Magyarországi Nyomtatványok* már megjelent 4., illetve a hamarosan megjelenő, már a szerkesztés végső fázisában lévő 5. kötetének³ kézírata lehetőséget teremtett.⁴

¹ A tanulmány elkészítését az OTKA K 138856 számú, „A Régi Magyarországi Nyomtatványok 5. (1671-1685) bibliográfiai kézikönyv elkészítése és publikálása” című támogatása tette lehetővé.

² Nem vizsgáljuk tehát a külföldön, idegen nyelven megjelent kiadványokat (azaz az ún. RMK III tárgykörébe tartozó műveket, vö. SZABÓ Károly – HELLEBRANT Árpád: *Régi Magyar Könyvtár III. Magyar szerzőktől külföldön 1480–1711. megjelent nem magyar nyelvű nyomtatványok. 1-2. Bp., MTA, 1896–1898. – Pótlások, kiegészítések, javítások. Mutató –Függelék. Összeáll. DÖRNYEI Sándor és SZÁLKA Irma. 1-5. Bp., Országos Széchényi Könyvtár, 1990–1996.*). Ezek főként vizsgatézisek (lásd erről Rácz Emese tanulmányát a kötetben).

³ *Régi Magyarországi Nyomtatványok. Negyedik kötet. 1656–1670.* Szerk. P. VÁSÁRHELYI Judit. Bp., Akadémiai Kiadó – Országos Széchényi Könyvtár, 2012. – *Régi Magyarországi Nyomtatványok. Ötödik kötet. 1671–1685.* Szerk. P. VÁSÁRHELYI Judit – PERGER Péter. Bp., Országos Széchényi Könyvtár, 2023. (megjelenés alatt). E kiadványokra a továbbiakban RMNy rövidítés fog utalni. Az egyes tárgyalta nyomtatványokat – rövid címléírás és impreszumadatok mellett – a kötetek tételszámaival jelöltem, a reményeink szerint legkésőbb 2023 októberében megjelenő ötödik kötet esetében is. A biztonság kedvéért ezeknél a már publikált forrásokra, elsősorban Szabó Károly bibliográfiájára való hivatkozás is szerepel, amint az ötödik kötet időkorén túl lévő kiadványok esetében is: SZABÓ Károly: *Régi Magyar Könyvtár I. (531–1711. megjelent magyar nyelvű hazai nyomtatványok könyvészeti kézikönyve.* Bp., Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó Hivatala, 1879. (a továbbiakban: RMK I.), valamint SZABÓ Károly: *Régi Magyar Könyvtár II. Az 1473-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű hazai nyomtatványok könyvészeti kézikönyve.* Bp., Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó Hivatala, 1885. (a továbbiakban RMK II.)

⁴ Az RMNy jól körülhatárolt gyűjtőköre, munkamódszerei és kiterjedt mutatókészlete